

Список використаних джерел:

1. Ортега-і-Гасет Х. Вибрані твори / Хосе Ортега-і-Гасет ; пер. з ісп. – К. : Основи, 1994. – 420 с.
2. Раушенбах Б. В. Системы перспективы в изобразительном искусстве: Общая теория перспективы / Борис Викторович Раушенбах. – М. : Наука, 1986. – 256 с.
3. Ортега-і-Гасет Х. Роздуми про дона Кіхота / Хосе Ортега-і-Гасет ; пер. з ісп. Г. Верби. – К. : Дух і Літера, 2012. – 216 с.
4. Бочаров Д. Метафори “свідомість – це дзеркало” і “розуміння – це бачення” в юридичній гносеології / Дмитро Бочаров // Антропологія права : філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи) : статті учасн. Міжнародного “круглого столу” (м. Львів, 3–5 грудня 2010 р.). – Львів : Галицький друкар, 2010. – С. 73–84.
5. Бочаров Д. “Візуальна метафора” в юриспруденції: інтерпретація очевидності й очевидність інтерпретації / Дмитро Бочаров // Філософія права і загальна теорія права. – 2014. – № 1–2. – С. 70–83.
6. Шлаг П. Эстетика американского права / Пьер Шлаг ; пер. с англ. Е. Самохиной // Российский ежегодник теории права. – 2010. – № 3. – С. 112–180.
7. Честнов И. Л. Постклассическая теория права / Илья Львович Честнов. – СПб. : Алеф-Пресс, 2012. – 650 с.
8. Шлаг П. Загальнолюдські цінності у постсучасному світі / П'єр Шлаг ; пер. з англ. К. Самохіної // Філософія права і загальна теорія права. – 2012. – № 1. – С. 137–149.

УДК 340.15:94(477)

К. М. Колесников, доктор історичних наук,
завідувач кафедри теорії та історії держави
і права Академії митної служби України

**МИТНІ ПОРЯДКИ ТА ПОРУШЕННЯ МИТНИХ ПРАВИЛ
ЗА МАТЕРІАЛАМИ СУДОВИХ ВИСТУПІВ
З КОРПУСУ ПРОМОВ ДЕМОСФЕНА**

Присвячено дослідженню митних відносин і прикладів порушення митних правил за матеріалами судових промов з корпусу промов Демосфена.

Ключові слова: *Демосфен; Афіни; Боспор; зовнішня торгівля; торговельна міждержавна угода.*

The article deals with customs relations and examples of violations of customs regulations based on the court appearances of the body of speeches of Demosthenes.

Key words: *Demosthenes; Athens; Bosphorus; foreign trade; trading intergovernmental agreement.*

Постановка проблеми. Знаменитий давньогрецький оратор і політичний діяч Демосфен (близько 384–322 рр. до н. е.) не належав до великих мислителів на кшталт Платона чи Арістотеля, проте його твори відбивають цілісну, вповні оригінальну систему поглядів і принципів. Протягом століть від античності до нового часу Демосфен вважався безумовним

© **К. М. Колесников, 2014**

зразком політичного красномовства і судової риторики. Промови Демосфена є незрівняним історичним джерелом для вивчення давньогрецького суспільства, політики, економіки соціальних, правових відносин та ідеології. В його судових промовах неодноразово згадуються або цитуються закони. Для нас це дуже важливо, особливо з огляду на те, що звід законів, укладений в Афінах наприкінці V ст. до н. е. на основі генерального перегляду та нового запису законів, не зберігся. Оскільки судді – прості афінські громадяни, обрані за жеребом, не були достатньо обізнані в праві, необхідно було під час суду наводити тексти законів, цитуючи їх частково або повністю. Для укладання судової промови потребувалась серйозна підготовка, знання законів, правової практики, володіння ораторськими прийомами, здатність урахувувати настрої суддів. Як правило, сторони процесу зверталися по допомогу риторично підготованих логографів, які за плату укладали текст потрібної промови. Їх клієнти вивчали ці промови напам'ять і самі виголошували їх у суді [1, 407]. Під ім'ям Демосфена до нинішнього часу збереглося 63 твори, які поділяються на політичні й судові. З них близько 40 справжні, авторство інших піддається сумнівам. Однак традиційно вони об'єднані разом під назвою “Демосфенівський корпус”.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Література, присвячена життю і творчості Демосфена, величезна, й тут не місце її аналізувати. Серед фахівців, хто розглядав митно-податкові аспекти, пов'язані із судовими промовами Демосфена, слід назвати І. Б. Брашинського, який у статті 1958 р. дослідив митні збори та зовнішню торгівлю Боспору, С. А. Жебельова, котрий у низці праць 1930–1950-х рр. активно залучав інформацію Демосфена під час дослідження економічного й соціального розвитку Боспорського царства, В. Ф. Гайдукевича, для кого промови Демосфена були одним із головних нарративних джерел у викладі історії Боспорського царства IV ст. до н. е. Серед сучасних дослідників активно працювали з текстами аттичного оратора В. М. Зубар, В. М. Зинько, О. А. Гавриленко та ін. Проте корпус промов Демосфена в контексті античної історії Північного Причорномор'я завжди використовувався переважно як джерело відомостей, а не предмет самостійного дослідження. Нині митно-податкові аспекти судових промов великого оратора, які стосувалися Північного Понту, практично не привертають увагу фахівців.

Мета статті – дослідити на основі корпусу промов Демосфена митні порядки та порушення митних правил в античних державах Північнопричорноморського регіону.

Виклад основного матеріалу. Промови Демосфена – це найцінніше джерело, зокрема, про афіно-боспорську хлібну торгівлю, про деякі аспекти митного регулювання в Афінах і на Боспорі та про організацію митної справи в обох державах-контрагентах. Найінформативніші з цих промов “Проти Лептина про ателію” та “Проти Форміона в справі про позику” (Dem. XX, XXXIV). Перша промова – найбільш рання з усіх, що були виголошені оратором щодо суспільно значущих питань; вона датується 355/4 р. до н. е. Друга промова датується 327/6 р. до н. е., тому навряд чи може належати самому Демосфену. Обидва джерела підтверджують, що в добу пізньої класики і раннього еллінізму основним джерелом хлібних поставок для Афін був Боспор. Відомо, що за Левкона I щороку з Пантікапея до Аттики надходило близько 400 тис. медимнів (16 380 т) зерна (Dem. XX, 31). Повідомлення Демосфена доповнюється свідченням Страбона про те, що цим боспорським володарем було вивезено з Феодосії до Афін 2100 тис. медимнів (86 000 т) хліба (Strabo. VII, 4, 6). Такий масштабний експорт міг бути обумовленим бажанням набути моральної підтримки Афін після захоплення Левконом Феодосії. Іншим поясненням може стати припущення, що вивезення з феодосійської гавані, менш потужної, ніж пантікапейська, більше 2 млн медимнів хліба було не одноразовою акцією, а розтягнулося на декілька останніх років правління цього тирана.

Демосфен зазначав, що з Понту (йшлося про Боспор, див.: Dem. XX, 31; XXXIV, 6) [2, 3] в Афіни завозилася половина всього зернового імпорту. Тому поінформованість оратора про організацію митної справи на Боспорі не має дивувати. З приписуваної Демосфену промови проти Форміону дізнаємося, що на Боспорі IV ст. до н. е. (І. Б. Брашинський уточнює, що йдеться про Пантікапей) існував інститут елліменістів (*ἐλλιμενισταί*) – збирачів мита у портах. Пояснюючи текст промови, І. Б. Брашинський цитує словник Поллукса (VIII, 132), де дається загальне визначення: елліменісти – збирачі мита в гаванях [4, 132]. Вони вели в особливих митних списках – апографі (*ἀπογραφαί*) – облік кількості та якості товарів, які вивозилися через пантікапейський порт (Dem. XXXIV, 34). Апографі – це опис майна, декларації про сплату митних зборів. При цьому в списки заносилися всі товари, що проходили через порт, у тому числі й ті, що не обкладалися звичайним експортно-імпортним митом. Адже згідно з названою промовою із боспорських митних списків можна було отримати відомості про кількість афінського хліба, звільненого від сплати вивізного мита. Немає сумніву, що цей облік проводився не стільки зі статистичною, скільки з фіскальною метою: за припущенням І. Б. Брашинського, купці, звільнені від вивізного мита, все рівно були зобов'язані сплачувати митним властям Пантікапея ще якесь мито. Саме його і збирали на Боспорі елліменісти. Це мито – елліменіон (*ἐλλιμένιον* [τέλος]) – портове мито з кількості товарів, що проходили через гавань і фіксувалися в статистичних списках елліменістів.

З промови “Проти Лептина про ателію” можна зробити висновок, що частина торгових операцій із закупівлі боспорського хліба здійснювалася Афінами в кредит, адже “у вас [афінян] завжди є його [Левкона] гроші” (Dem. XX, 40). Це могли бути тільки гроші, виручені за проданий афінянам хліб. С. А. Жебелєв пропонує розуміти слова Демосфена в тому сенсі, що кредитування операцій щодо закупівлі боспорського хліба проводилося через афінський державний банк, де зберігалися як депозит гроші, виручені царями за проданий хліб. Хоча, уточнює дослідник, згадана у тексті *Δημοσια τραπεζα* була не державним, а приватним “банком” (трапедзою), що проводив свої справи разом з афінським фінансовим відомством і був лише наділений монополією здійснювати операції від імені афінської держави [5, 132]. Підтвердження цього містяться в афінському декреті 346 р. до н. е., де йдеться про те, що синам Левкона Спартоку II, Перісаду I і Аполлонію мали повернути їхні гроші, щоб вони “не нарікали на афінський народ” (IG. II², 212). З декрету видно, що боржниками Левкона, а після його смерті його дітей, виступали не приватні афінські купці, з якими, вірогідно, торгівля в кредит не проводилася, а “афінський народ”, тобто держава. Гроші мали повертатися з державної скарбниці; проедрам наказувалося провести справу, в першу чергу, після релігійних справ. Афінам надзвичайно важливо було зберегти довіру й кредит у правителів Боспору, оскільки своїм експортом вони не могли покривати всіх витрат щодо закупівлі боспорського хліба [4, 137].

На думку Т. В. Блаватської, вже на 394 р. до н. е. між Боспором і Афінами існував договір, що регулював судові процедури й передбачав розв'язання низки інших питань спілкування між двома державами. Серед цих питань – ателія (*ἀτέλεια*) – право безмитного вивезення афінянами хліба з Боспору та протопрасія (*πρωτο-πράσια*) – права першочергового продажу і завантаження афінських хлібних транспортів. У цьому питанні свідчення Демосфена підтверджує його політичний опонент оратор Ісократ. У “Трапедзитській промові” він наводить приклади, коли через дефіцит зерна Боспор не міг повністю задовольнити попит, і навклери (*ναυκλῆρος* – судновласник чи капітан судна) неафіняни змушені були повертатися з Боспору порожняком (Isocr. XVII, 57). Такою ж ателією й деякими іншими привілеями користувалися представники правлячої родини Спартоکیدів у Афінах (Dem. XX, 31–36; XXXIV, 36; Isocr. XVII, 57). Отже, між Афінами і Боспором існував торговий договір, *συνθήκαι*, за висловлюванням Демосфена; його вирізани на стелах копії було виставлено в

Пантікапей, Піреї та в Гієроні (*Ἰέρων*) – місцевості на азійському березі Боспору Фракійського з храмом Зевса, заснованим, за легендою, аргонавтами (Dem. XX, 37).

За С. А. Жебелевим, головний пункт боспорсько-афінського договору оголошував взаємну ателію: афіняни могли вивозити безмитно з Боспору хліб у будь-якій кількості, боспоряни з Афін – будь-який закуплений на ринку товар [5, 131]. Але афінська ателія поширювалася не на всіх боспорських емпорів (купців), а була надана лише боспорським володарям і членам їхніх родин (IG. II², 212; Dem. XX, 34, 38). У промові “Проти Лептина про ателію” йдеться: “Левкон, громадяни судді, згідно зі справедливістю і на законних засадах отримав у вас ателію” (Dem. XX, 36). Це було цілком в інтересах афінян через те, що торгівля хлібом на Боспорі зосереджувалася саме в руках правлячої родини [6, 139].

Демосфен детально розкриває всі переваги, які афінський народ отримує від безмитності, дарованої боспорськими архонтами. Так, із володінь Левкона вивозиться в Піреї “близько 400 тис. медимнів хліба, як це можна бачити із записів у сітофілаків; отже, завдяки скасуванню мита в 1/30 вартості товару, він дарує вам 10 тис. із 300 тис., а зі 100 тис. – приблизно 300” (Dem. XX, 32).

Якщо індивідуальні проксенії чітко проголошували свободу від мита на всі товари на території всієї держави (або не надавали ателії зовсім), то ателія афінянам торкалася лише права безмитного вивезення хліба (а не всіх товарів) тільки з царської гавані – Пантікапея, який нерідко іменували просто Боспором. Серед доказів – згадка Демосфена про окреме поширення ателії для афінян і на Феодосію після її захоплення Левконом (Dem. XX, 33); якби безмитність охоплювала всі порти держави, а не тільки Боспор-Пантікапей, вона мала б автоматично поширюватися на новопридбані землі, а не потребувати спеціальних оголошень.

Ателія поширювалася лише на царський хліб і, можливо, на хліб, що належав тим вищим царським чиновникам, які, подібно відомому Сопею, отримували від царя в користування великі земельні угіддя з царських володінь. Ця думка підтверджується титулатурою Спартоکیدів, які переважно титулувалися архонтами Боспору і Феодосії та царями підлеглих туземних племен, землі яких, безсумнівно, були власністю династій [5, 135]. Отже, Афіни були зацікавлені саме в царській торгівлі. Демосфен підкреслює, що безперебійне постачання Афін боспорським хлібом є наслідком не лише родючості боспорського ґрунту, але й того, що Левкон – його господар (*κύριος*) – звільнив афінян від мита (Dem. XX, 31). Ця обставина, до речі, пояснює, чому протягом усього IV ст. до н. е., наповненого жвакими афіно-боспорськими стосунками, на Боспорі не було видано жодної індивідуальної проксенії афінянам, а в Афінах – боспоритам.

Поряд з ателією, Афіни упродовж IV ст. до н. е., якщо не довше, користувалися ще одним боспорським привілеєм – протопрасією (*πρωτοπράσια*). Ісократ повідомляє про надання Сатиром I права першочергового завантаження афінських суден (Isocr. XVII, 57); Демосфен зазначає, що Левконом I було оголошено постанову про дозвіл афінянам вантажити свої судна першими (Dem. XX, 31), а під час війни Перісада I зі скіфами, коли відчувався товарний голод на експортний хліб, завантажитися зерном було запрошено виключно афінян (Dem. XXXIV, 36). Спарток II і Перісад I, сини Левкона й онуки Сатира, підтвердили збереження за афінянами всіх дарованих їх предками привілеїв, до яких входили і ателія, і протопрасія (IG. II², 212). Про збереження низки привілеїв, якими афіняни користувалися ще з часів Сатира і Левкона, йдеться в афінському декреті 288 р. до н. е. на честь Спартока III (IG. II², 653).

Для користування ателією в кожному конкретному випадку треба було отримати відповідний дозвіл боспорських властей (Dem. XXXIV, 36). Важко уявити, щоб на такий дозвіл можна було розраховувати без письмового посвідчення, що хліб дійсно закуповується

для Афін і завозиться в афінський емпорій. Імовірно, такі посвідчення могли видаватися афінськими магістратами, однак вони, мабуть, видавалися афінськими представниками на Боспорі. Можливо, саме такого представника можна бачити в Гілоні, діді Демосфена, якого постфактум звинувачували політичні супротивники його онука в передачі боспорцям Німфею [2, 511–512]. Якби не вимагалися ніякі документальні підтвердження правильного використання ателії, то Спартокіди повністю й безглуздо втрачали б вивізні мита, оскільки будь-хто міг оголосити, що купує хліб для Афін. Боспорські правителі були зацікавлені в тому, щоб привілеї, надані ними для тих, хто везе хліб у Афіни, використовувалися за призначенням. Це було тим важливіше, що покупцями боспорського хліба були не тільки приватні афінські й неафінські купці, а також і Афінська держава. Гарантувати використання привілеїв за прямим призначенням хоча б якоюсь мірою могли лише її представники на Боспорі. Тому можна припустити, що там розміщувалося торгове представництво Афін, яке виконувало ті самі функції, що й агенти Спартоکیدів у Афінах.

Проте джерела свідчать про випадки контрабандного вивезення товарів і порушення митних правил, пов'язані з піддробкою документації або нецільовим використанням проксенії. Підприємливі купці умудрялися обманювати боспорських урядовців, зловживаючи правом ателії та протопрасії. В промові “Проти Форміона” позивач звинувачує навклера Лампіда в тому, що він, прикриваючись іменем Афін, узяв дозвіл на вивезення хліба і безмитність, але повіз його не в Афіни, а в Аканф, де й продав з великою вигодою для себе (Dem. XXXIV, 36). Ця спекуляція була тим вигіднішою, що Боспор, відчуваючи в той час труднощі з доставкою хліба, не мав можливості повністю задовольнити всього попиту, і Перісад I, про що вже згадувалося, дозволив вивезення лише в Афіни, з якими був зв'язаний торговими зобов'язаннями.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Виходячи з текстів Демосфена, можна припустити, що афінська ателія, надана боспорським правителям у відповідь на їх благодіяння, була за формою не стільки міждержавною угодою, скільки звичайною проксенією, дарованою за заслуги перед Афінською державою. Розкриваючи недоліки законопроекту Лептина про скасування права безмитності для всіх громадян, крім нащадків тиранобивців Гармодія та Арістогітона, Демосфен зазначає, що, за цим проектом, і боспорський правитель Левкон, чужоземець за походженням, і афінський громадянин, за рішенням народу, позбавляється всупереч усім благодіянням, які робить місту, свободи від повинностей, що загрожує Афінам такою ж втратою привілеїв на Боспорі. Якби афінські пільги для Левкона з нащадками були зафіксовані не проксенією, а відмінною за формою, спеціальною міждержавною угодою, законопроект Лептина про скасування пільг для громадян не мав би чинності щодо боспорських правителів. Отже, в даному випадку перед нами *за суттю* новий для елліністичного світу спосіб урегулювання митних і торговельних відносин – міждержавний афіно-боспорський договір, але *втілений за формою* у традиційну для Еллади афінську проксенію Спартокідам.

Умовні скорочення

Dem. – *Демосфен*. Речи : в 3 т. / Демосфен ; пер. с древнегреч., отв. ред. Е. С. Голубцова, Л. П. Маринович, Э. Д. Фролов. – М. : Памятники исторической мысли, 1994. – Т. 1. – 608 с. ; Т. 2. – 544 с. ; Т. 3. / С. И. Радциг. – М., 1996. – 624 с.

IG. II² – *Inscriptiones Graecae / Hiller von Gärtingen*. – Ed. II. – Berolini.

Isocr. – *Исократ*. Речи. Письма / Исократ ; пер. под ред. К. М. Колобовой. – XVII. “Банкирская” речь (Трапедзитик) / пер. Н. Н. Залесского // ВДИ. – 1968. – № 4. – С. 209–216.

Strabo. – *Страбон*. География в 17 книгах / Страбон ; пер., статья и коммент.

Г. А. Стратановского ; общ. ред. С. Л. Утченко ; ред. пер. О. О. Крюгер. – М. : Ладомир, 1994. – 943 с.

IOSPE – Inscriptiones Antiquae Orae Septentrionales Ponti Euxini : Graecae et Latinae / Ed. V. V. Latyshev. – Vol. I–IV. – Petropoli : Acad. Sci. Petropol., 1916. (Inscriptiones Tyrae, Olbiae, Chersonesi Tauricae, aliorum locorum a Danubio usque ad regnum Bosporanum. Iussu et impensis Societatis Archaeologicae Imperii Russici. Edidit Basilius Latyshev. Inscriptiones Antiquae Orae Septentrionales Ponti Euxini : Graecae et Latinae. – Vol. I–IV. – Petropoli : Acad. Sci. Petropol., MDCCCLXXXV, MDCCCCI, MCMXVI (1885, 1901, 1916). – VIII + 224 p. ; X + 359 p., ill. ; XII+ 594 p., 4 tab., ill.)

Список використаних джерел:

1. Глускина Л. М. Социальные институты, экономические отношения и правовая практика в Афинах IV в. до н. э. по судебным речам Демосфеновского корпуса // Демосфен. Речи : в 3 т. / пер. с древнегреч., отв. ред. Е. С. Голубцова, Л. П. Маринович, Э. Д. Фролов. – М., 1994. – Т. II.
2. Антология источников по истории, культуре и религии Древней Греции / под ред. В. И. Кузищина. – СПб. : Алетейя, 2000. – 608 с.
3. Демосфен. Речи : в 3 т. / пер. с древнегреч., отв. ред. Е. С. Голубцова, Л. П. Маринович, Э. Д. Фролов. – М., 1994. – Т. II. – 544 с.
4. Брашинский И. Б. Торговые пошлины и право беспошлинности на Боспоре (IV в. до н. э.) / И. Б. Брашинский // ВДИ. – 1958. – № 1. – С. 129–137.
5. Жебелев С. А. Основные линии экономического развития Боспорского государства / С. А. Жебелев // Северное Причерноморье. Исследования и статьи по истории Северного Причерноморья античной эпохи. – М. ; Л. : Изд. АН СССР, 1953. – С. 116–158.
6. Граков Б. Н. Материалы по истории Скифии в греческих надписях Балканского полуострова и Малой Азии / Б. Н. Граков // ВДИ. – 1939. – № 3. – С. 231–316.